

Josef Krob

Proměny ontologie

Je filosof odpovědný za možné praktické důsledky svých teoretických koncepcí? Může se to zdát jako zbytečná otázka, neboť máloco je tak vzdálené praktickým aplikacím jako právě filosofie. V dějinách však nacházíme několik příkladů, ve kterých filosofie hraje nezanedbatelnou roli v lidských snahách o přeměnu světa. Není ale nutné hledat konkrétní příklady, protože je jasné, že člověk svět mění, a to nezávisle na tom, zda si to uvědomuje, či zda svou aktivitu navíc odůvodňuje filosofií či v horším případě ideologií. Měníme svět, protože je to naše základní civilizační strategie přežití a pokud tento fakt přijmeme jako výchozí, mohou nás zajímat následující okruhy problémů. 1. Jaký je to svět, do kterého zasahujeme, 2. jak jej měníme a 3. jaký vztah k němu zaujímáme (můžeme či máme zaujmout). Samozřejmě, že nemusíme nutně odpovídat na všechny otázky, ale pokud chce být nějaká teoretická koncepce něčím víc než pouhou literární aktivitou, musí některé jejich odpovědi předpokládat nebo je přejímat od jiných teorií. Zkusme se na chvíli zamyslet nad tím, jaký typ výpovědi o světě bychom dostali, kdybychom záměrně nebrali do úvahy postupně vždy jeden okruh problémů.

1. Odhlédneme-li od toho, jaký je svět, zda naše výpovědi mohou být lepší či horší (úspěšnější, pravdivější, adekvátnější, ...) než jiné, zda to, co říkají naše věty má vůbec smysl s něčím porovnávat, zda je možné a účelné hledat kritéria, bude výsledkem takového postoje asi výpověď, proti které vlastně nelze *věcně* nic namítnout, protože o žádné *věci* nemluví. Autor takové výpovědi pouze sděluje své pocity a dojmy, aniž by se sebeméně staral o to, co je vyvolává. Je to něco podobného jako do sebe zahleděná poezie. Po formální stránce může být taková výpověď velmi přitažlivá, může vzbuzovat ve čtenáři i ty nejušlechtilejší pocity, ale stejně jako poezie, bude to spíše jakási mapa autorovy mysli, nikoli teoretická koncepce týkající se světa, ve kterém žijeme.
2. Ponecháme-li nepovšimnuty na okamžik naše aktivity a jejich důsledky, celou praktickou stránku našeho života a přenecháme-li starost o veškeré změny našeho světa, jejichž původcem je kultura, vědě a technice, mohou být výsledkem skvělé úvahy o tom, jaký by svět mohl být (kdybychom do něj nezasahovali). Bude to intelektuální cvičení, dobré pro to, abychom si

vyzkoušeli sílu naší logiky a nerozpornost vystavěné teorie, avšak vzhledem k našemu původnímu záměru, tj. podat popis reálného světa, tak získáme pouze prostředek, nástroj, který sám o sobě by zůstal jen samoučelným popisem a akademickou hračkou.

3. A když nakonec pomineme náš vztah ke světu, odsuneme tento aspekt jako výraz subjektivního postoje a „očistíme“ od něj naše výpovědi? Zajímat nás bude pouze svět a jeho strohý, nezaujatý popis a my jako objekt v tomto světě. Zaujmeme takto „god’s like position“ a podíváme se na náš objekt-svět pěkně z nadhledu a dostaneme absolutně objektivní obraz světa, platný a závazný pro jakéhokoli pozorovatele v jakémkoli místě a chvíli. Po jistém čase se však ukáže, že dosažená objektivita je z části iluzorní a trvat na ní, může být mnohem větší chybou, než si v daném okamžiku dovedeme představit. Iluzornost absolutní objektivity je dána nemožností zaujmout boží distanc od pozorovaného, pozorovatel ve vědě podle Galilea a Newtona (a ostatně i Aristotela) je nahrazen účastníkem, jehož poznávací aktivita nutně ovlivňuje předmět zkoumání. Samozřejmě, že to neznamená rezignaci na objektivní poznání jako takové, vyklizení pozic gnoseologického optimismu ve prospěch subjektivismu, je to korekce, která může vést k lepšímu pochopení dění světa, jehož se účastníme.

Ontologie postupně nabývala v dějinách podoby, které různě akcentovaly výše uvedené možnosti a byla tak dlouho ztotožňována se snahou podat obraz světa *jaký skutečně je* (by byl, i kdybychom ho nevnímali), po staletích se stále více dopřává sluchu úvahám počítajícím s rolí subjektu (pozorovatele) až se z nich nakonec s moderní fyzikou stává přírodovědný fakt, a když se k dějinám přírody a evoluci připočtou i změny, které má na svědomí kultura, nezbyvá ontologii nic jiného než nahradit dosavadní, převážně statické pojetí světa, obrazem světa dynamického. Moderní ontologie by měla zapomenout na svou etymologii a z teorie bytí se proměnit v teorii stávání.

Dosavadní historické podoby ontologie (a vůbec celá filosofie) si nemusely dělat starosti s bezprostřední odpovědností za stav tohoto světa. Filosofické disciplíny nejsou inženýrskými vědami, jejichž aplikace můžeme víceméně přímo pozorovat v proměnách okolního světa. Filosofie je mnohem silnějším a mocnějším nástrojem, jehož síla se ovšem nemohla projevit přímo. Teprve až s tím, jak člověk získává stále dokonalejší a mohutnější technologie, roste význam teoretického rámce, který spolurozhoduje o hodnotách, jejichž jménem člověk do světa

zasahuje. V okamžiku, kdy důsledky technologických zásahů přestávají mít lokální význam a dotýkají se celé planety, mohou být výše uvedená opomenutí při spoluvytváření tohoto teoretického rámce nejen zdrojem pro akademické diskuse, ale opomenutím sebevražedným.

1. Proměna vztahu k přírodním vědám — změna apriorní spekulace v aposteriorní reflexi

Veškerá filosofie je v důsledcích ontologií. Často třeba jen parciálním způsobem, když se zabývá relativně úzkým výsekem světa (antropologie, axiologie), často jen implicitně, když předpokládá nějaký stav světa (etika, estetika, gnoseologie, logika), ale vždy nutně, kdykoli se spoléhá na vlastní či převzatou představu „jaký je svět“.

Protože však platí i opačné tvrzení, totiž že každá ontologie je filosofií, není výraz „jaký je svět“ odkazem výhradně na konstatování faktů z oborů přírodních věd, ale umožňuje nám zůstat zcela či převážně v oblasti filosofické. Samotná možnost váhání, kam by mohla odkazovat ontologie, zda k přírodním vědám, nebo spíše k vlastní filosofii, patří, jak se zdá, k jedné ze základních proměn moderní ontologie. Nejde o nic výjimečného, podobnou situaci shledáváme i v případě teorie poznání (théorie de la connaissance) — rozlišujeme gnoseologii (gnoséologie) jako teorii (či pokus o ni), která se snaží analyzovat možnosti našeho poznání před poznáváním samotným, tj. před konkrétním poznáváním okolního světa, a epistemologii (épistémologie) jako teorii, která již vypovídá o našich poznávacích postupech v souvislosti s konkrétními teoriemi a koncepcemi přírodní vědy. Stručněji a nepřesněji: gnoseologie jako apriorní spekulace o možnostech poznání a epistemologie jako aposteriorní analýza dosaženého poznání. Tradiční ontologie (nauka o bytí a jsoucnu) si zachovávala apriorní svébytnost v tom slova smyslu, že její výpovědi o jsoucnu jakožto jsoucnu se snažily být zcela nezávislé na jakémkoli jiném, tj. v každém případě konkrétnějším vědění. V této souvislosti jedna z otázek pro dnešní ontologii zní: jsou takovéto spekulace, které se programově snaží být nezávislé na konkrétním vědění jaké nabízejí například přírodní vědy, spekulace, které dokonce nerespektují toto vědění, ještě vůbec potřebné a mají co říci dnešnímu člověku?

Odložme ještě na chvíli jednoznačnou odpověď a všimněme, některých historických zásadních proměn ve vztahu ontologických koncepcí k přírodovědným teoriím. Mezi změny tohoto typu bezesporu patří i ta, která vychází ze střetu pla-

tónské a aristotelovské linie. Platónská, resp. pýthagorovsko-platónská, linie měla čistou spekulaci za východisko, z kterého budovala různé modely světa a bylo vcelku lhostejné, jak mnoho jim odpovídá empirický svět. Prostě jenom stačilo, když tyto modely podávaly dostatečně vyhovující popis pozorovaných událostí, otázka fyzikální podstaty pozorovaného nebyla důležitá. Mohly tak sice vzniknout i koncepce ve své době velice odvážné (například Filoláův heliocentrický model vesmíru), ale nebylo možné se pro nedostatek argumentů pro žádnou z nich racionálně rozhodnout. Linie představovaná Aristotelem je zlomem ve prospěch empirického zkoumání a potlačením čisté spekulace. Podle Aristotela musí každý model světa, každá teoretická koncepce předem respektovat fyzikální data nebo ještě lépe být vybudována na základě fyzikálních, v této souvislosti se rozumí převážně empirických, faktů. Jen takový model, který plně bere ohled na fyzikální podstatu pozorovaného, může být brán vážně. Je to samozřejmě podmínka v mnohém svazující a při nedostatku fyzikálních znalostí, či při jejich nízké úrovni vede často ke koncepcím, které jsou mnohem zranitelnější. Znalost fyziky totiž přímo ovlivňuje podobu na ní budované ontologie v kladném i záporném slova smyslu. Před ontologií se tak objevuje možnost volby: volná spekulace, nebo přimknutí se k fyzice a přírodní vědě vůbec. Není to volba nikterak snadná; v historických počátcích také proto, že fyzikální znalosti nebyly dostatečné pro vytváření ucelených koncepcí a mnohé bylo nutno domýšlet a přenechávat tak spekulativnímu přístupu, který měl stále volné pole působnosti neomezované nedostatečnými konkrétními znalostmi. Ovšem ani v současnosti není situace o mnoho jednodušší. Třeba už jen proto, že vůbec není jisté, zda budeme moci někdy říci, že naše konkrétní znalosti o světě už jsou dostatečné pro vybudování ucelené systematické koncepce světa, ale také prostě proto, že spekulativnímu myšlení se v určité fázi vývoje vědy nelze vyhnout. Existuje několik předpokladů, které každá věda musí přijmout a pro které v podstatě nejsou jednoznačné argumenty (základní předpoklady nejsou falzifikovatelné), ale vychází pouze z faktů zkušenosti nebo dokonce jen názoru (objektivnost svět, kauzalita, možnost extrapolace fyzikálních zákonů, možnost adekvátního teoretického popisu světa, apod.). I to je jeden z důvodů proč spor platónského a aristotelovského přístupu není důsledně rozhodnut; v současné vědě má podobu vztahu matematiky a fyziky, či třeba analytických a syntetických vět. Ale právě vztah matematiky a fyziky může ukázat, jak se během dějin celý vztah spekulace a aposteriorní reflexe posunul do jiných úrovní. Přestože přetrvávají spory matematiků a fyzi-

ků, soupeří různé koncepce vysvětlující původ matematiky a její roli či možnosti při popisu fyzikálního světa (invencionismus, formalismus, platonismus, konstruktivismus), jsou značně potlačeny v okamžiku, kdy se matematika a fyzika sejdou při řešení otázek týkajících se reálného (fyzikálního) světa. I když i nadále může být matematikům zcela lhostejno zda jejich veličiny mají nějakou fyzikální interpretaci, ukazuje se matematika jako dostatečně dobrý (jediný schopný) nástroj k vyjádření složitých struktur odhalovaných moderní fyzikou.

Vyhraněnost původního sporu platónské a aristotelovské linie se jakoby přesunula do jiné úrovně. Vedle spekulace, o které jsme doposud mluvili, řekněme scientistické, se objevuje ještě varianta antropologická. Jsou to ovšem spekulace, které se od sebe podstatným způsobem liší. Spekulace postavené na upřednostňování matematiky, i když v daném okamžiku nemusí mít fyzikální interpretaci, jsou především jasně sdělitelné, protože i ve své invencionistické podobě respektují pravidla systému, v jehož rámci vznikají (předem daný jazyk). Díky tomuto respektu tak mohou i ve volně vznikajících konstrukcích být rozvíjeny nástroje, které teprve *budou* použitelné při budoucích objevech struktur fyzikálního světa.

Naproti tomu výsledné koncepce antropologické spekulace vypovídají velmi málo nebo vůbec nic o světě samém neboť jsou především sdělením o svých tvůrcích. Spekulace orientovaná výhradně antropologicky je tak především intelektuální ušlechtilou zábavou, není to již teorie bytí, ale sdělování dojmů z bytí. Svým odvoláváním se na pocity, jedinečnou zkušenost se stává neargumentovatelná a v důsledcích je spíše věcí víry, náladového souznění s autorem, příběhem, ale nikoli teoretickým systémem.

Z uvedeného také vyplývá odpověď na původní otázku o potřebnosti spekulace v ontologii. Je zřejmé, že jisté dávce spekulace se vyhnout nelze, je-li však ve službách snah o vytvoření sdělitelného popisu světa, resp. v úzkém a neustálém kontaktu s reflexí fyzikálního světa, není důvod se jí zbavovat. Pokud se však stává spekulací „bez zábran“, je potřebná asi jako poezie či příběhy vyprávěné ve volných chvílích.

* * *

Samotný vztah apriornosti (spekulativnosti) a aposteriornosti (reflexe přírodovědného faktu) by sám o sobě asi nebyl palčivým problémem (zejména na úrovni scientistické v podobě vztahu matematiky a fyziky), pokud by spekulativní pří-

stup nebyl pravidelně doprovázen dalším z charakteristických projevů tradičních ontologických koncepcí, kterým je metafyzičnost.

2. Proměna „míry metafyzičnosti“ — od substančního pojetí k relačnímu

Vztah ontologie a metafyziky nabýval v dějinách různých podob; od prosté ekvivalence (synonymity),¹ přes hierarchické uspořádání² až po protikladné chápání obou disciplín, kdy stoupenci jedné osočovali ty druhé³. Podstatná část sporů vycházela z různých nároků na míru abstrakce a obecnosti a je pozoruhodné, jak si stoupenci jednoho i druhého vzájemně vyčítali zejména vysokou míru abstrakce nespočívající na žádném pevném základu. A právě tato potřeba pevného založení může být pochopena jako nutnost sounáležitosti s ostatním věděním a respektu k poznatkům jiných oborů. Sounáležitost a respekt se jistě uplatňuje lépe a důsledněji tam, kde není teorie striktně vázaná na předem určený rámec, který poskytuje všem ostatním vysvětlením „pevný“ základ. Nelze samozřejmě nic namítat, když se tímto „pevným základem“ stane například požadavek nerozpornosti a konzistentnosti teorie nebo jiné víceméně formální požadavky, ovšem podstatně jiná situace nastane, když je „pevný základ“ pochopen téměř doslova. Snaha najít jistotu pevného, tj. neměnného základu proměnlivého světa nutí ontologii hledat podstaty, resp. jednu konečnou podstatu všeho, setrvávat u jejího popisu a to, co se ve světě mění a vyvíjí považovat za více či méně nahodilé projevy této podstaty. Označíme-li tento přístup za metafyzický (nevzdálíme se tím nijak příliš od toho, jak byla metafyzika často chápána), bude to právě metafyzický způsob uvažování, který v dějinách stále více brání ontologii držet krok s rozvíjející se přírodní vědou a odsuzuje ji do role vypravěče prázdných spekulací. Bylo by ovšem velkým zjednodušením myslet si, že metafyzické uvažování ve smyslu hledání (první a poslední) podstaty je vlastní pouze ontologii. Sama přírodní věda poskytuje ze své historie některé příklady, z nichž je asi nejznámější substanční pojetí času a prostoru v klasické (newtonovské) fyzice a odtud i v mechanickém materialismu.

Převážná část ontologických koncepcí jak je známe z dějin filosofie, je tak vybudována na představě nějaké substance, která je výchozím bodem jak teoretických úvah, tak i reálného (fyzikálního i duchovního) světa. Je to ostatně důsle-

¹ Vocabulaire Bordas de la philosophie, Paris 1986, p. 242.

² Wolffovo pojetí metafyziky, která se skládá z ontologie, racionální kosmologie, teologie a psychologie

³ Dictionnaire des sciences philosophique, Paris 1875, p. 1219.

dek přirozené snahy z počátků evropské filosofie najít něco neměnného v stále se proměňujícím světě. Byla to snaha „přirozená“ a pravděpodobně i nutná, pokud chtěli první filosofové vybudovat na relativně skromných poznacích obraz světa minimálně se odvolávající na tradici — v tomto případě na mýtus. Představa pevného a neměnného základu se zdála být nezbytnou pro jakékoli pokusy popsat svět, který byl evidentně neustále pod tlakem různorodých sil viditelně proměnlivý, nestálý a jako takový nedostatečnou platformou pro — když už ne nadčasový, tak alespoň dlouhodobý, denním proměnnám odolávající — popis světa. Nutnost neměnného základu proměnlivého světa byla evidentní a úkol byl tak definován: najít tento základ, pojmenovat a popsat jej i jeho atributy a odvodit z něj podobu pozorovaného proměnlivého světa.

Člověk jako součást proměnlivého světa mohl svou činností působit — pokud vůbec něco zmohl — zase jenom na tento svět proměn. Substance při tom všem zůstávala samozřejmě nedotčena. A tomto místě se opět dostáváme k tomu, co jsme uvedli na začátku této úvahy: ontologie by neměla být jen „čistou“ teorií, ale měla by v sobě zahrnovat i problém lidské aktivity a vztahu člověka ke světu. Veškeré substanční ontologické koncepce totiž s sebou nesou možnost – důsledně domyšleno – do jisté míry se osvobodit od odpovědnosti za stav světa, jehož jsme součástí a který je i naším dílem. Představa substance, ať už je chápána více „látkově“ (prostor, čas, hmota), nebo abstraktněji (forma, *res cogitans*), garantuje proměnlivost smyslového světa a osvobozuje člověka od odpovědnosti za něj v tom smyslu, že v důsledcích nemusí být důležité změny, které se odehrávají na empirické úrovni, tj. ve sféře jevového, proměnlivého, protože to podstatné a důležité je neměnné. Zdroj tohoto světa, jeho podstatu nelze žádným způsobem fyzicky zničit. Všechny projevy světa jsou nám k dispozici, abychom na nich projevili své schopnosti a sílu svých znalostí. Substance nám při tom zaručuje neustálou obnovu jevových stránek, kterých bychom se případně nějak „nešetrně“ dotkli. Jsme svobodní páni světa, pouhá znalost *jak* nás již opravňuje k tomu ji uplatnit.

Nesubstanční ontologické koncepce, které se zbavují metafyzické zátěže neměnné podstaty světa, nenabízejí takovéto pohodlí, ve kterém je možné se zbavit odpovědnosti. Zdůrazňuji *je možné*, protože ne každý, kdo se hlásí k substančnímu pojetí v ontologii musí být nutně nezodpovědný sobec. Zbavení

se substance ovšem současně znamená zbavení se i této – někdy lákavé – možnosti.

V nesubstančních ontologiích se idea stálosti doposud spojovaná se substancí mění na představu stálosti platnosti fyzikálních zákonů, jimiž je možné vysvětlit proměnlivý svět. Tento svět se všemi jeho změnami, v neustálém vývoji, se vzájemnými vztahy mezi jeho součástmi, je posledním předmětem ontologických koncepcí, které můžeme nazvat relační, protože roli substance zde přebírají vzájemné vztahy systémů. Stálost, která je spojovaná s přírodními zákonitostmi, nemůže být ovšem garantem trvalosti a nezničitelnosti materiálního světa, zákonitosti mohou být pouze vysvětlením, proč je svět právě takový. Nesubstanční ontologie jsou tak svým zájmem o předmětný svět mnohem více propojeny s přírodní vědou než předchozí metafyzické koncepce, mnohem více vtahují do svých koncepcí i člověka s jeho aktivitami (teoretickými i praktickými) a i tímto způsobem mu naznačují vyšší míru jeho odpovědnosti za stav světa.

3. Proměna kategoriální výbavy — zastarávání tradičních kategorií a jejich výměna za nové

S doposud uvedenými změnami samozřejmě úzce souvisí i postupná proměna slovníku moderní ontologie. Tradiční kategorie jako například hmota, prostor, čas, pohyb se ve své historické podobě uchovávají v antropologicky orientovaných koncepcích (čas, prostor) a pokud jde o moderní ontologii, je nezbytné přihlídnout k výpovědi přírodních věd, nemá-li se skončit v prázdné spekulaci, kterou již málokdo bere vážně. Zejména na úrovni těchto kategorií se viditelně uplatňuje dříve zmíněný přechod ontologie od apriorní spekulace k aposteriorní reflexi výsledků přírodních věd. Je nutno připomenout, že tato reflexe se neomezuje na pouhé komentátorství jinde dosažených výsledků, ale že jsou to stále svébytné pokusy o vytvoření pokud možno celistvého obrazu světa, člověka a jejich vzájemných vztahů a proměn.

Zde se může objevit jedna z nejpálčivějších otázek vztahu filosofie a přírodní vědy. Jestliže si totiž nesubstanční a relační přístup vynutí respektování výsledků přírodních věd, objeví se otázka co k jednotlivým kategoriím, jako jsou například prostor a čas, ještě může dodat filosofie sama? Zdá se, že se nám nabízejí dvě možnosti, které se nemusejí zcela vylučovat. Zaprvé je možné přistoupit na to, že tyto kategorie přes veškerou tradici nikdy nebyly vlastním tématem filoso-

fie. Filosofie pouze zaskakovala za ještě neexistující vědu a snažila se alespoň částečně a svými vlastními prostředky uspokojit intelektuální potřebu. Klasickým příkladem z blízké doby může být kosmologie, která ještě v 19. století byla doménou filosofické spekulace, ale se vznikem relativistickým modelů vesmíru a astronomickými a fyzikálními objevy počínaje 20. lety století dvacátého, se z ní stala téměř „přes noc“ přírodní věda se všemi náležitostmi. Je potom jen přirozené, že se vznikem vědy a někdy dokonce s jejími možnostmi uspokojovat i praktické potřeby se filosofie postupně vzdává těchto témat (nebo dokonce se od nich osvobozuje) a přenechává je kompetentním oborům. A když by toto filosofie (ontologie) udělala i dnes, neznamená to ještě, že by se musela odebrat na odpočinek. Stále se objevují nové problémy a nová témata, která jsou současnou vědou prozatím nedostatečně recipována, jednotlivé vědní disciplíny je pomalu obcházejí a osahávají z různých stran, ale chybí pokus o nadhled, kontextuální vidění, hledání souvislostí významů a hodnot. Toto formulování problémů a otázek, které budou později opět předány speciálním vědám může být spojeno s druhou možností, která spočívá ve „filosofické sebedůvěře“, v přesvědčení, že je možné něco k uvedeným tématům dodat. Jak oprávněná je tato sebedůvěra, jsme se pokusili ukázat v úvodu poukázáním na nerozlučnost tří úrovní moderní ontologie – jaký je svět, jaký vztah k němu zaujmout, jak jej měníme – a na nebezpečí vyplývající z opomenutí kterékoli z nich.

Pokusme se nyní ukázat na příkladu souvislost všech uvedených změn s přerodem ontologie z teorie bytí v teorii stávání. Většina tradičních kategorií byla v ontologických koncepcích používána tak, aby zajistila vybudování obrazu statického (tj. jistého ve mnoha významech — psychologickém, gnoseologickém, teologickém) světa. Po analýze klíčových kategorií, kterou zde můžeme pouze v tezích nastínit, se ukáže možnost zásadní změny v pojmové výbavě současné ontologie, přerozdělení rolí stávajícím kategoriím a doplnění kategoriemi novými.

Bytí. Poté, co definitivně padla představa statického kosmu (které ostatně podlehl i Einstein, než přijal myšlenku expanze vesmíru), se stále s větší naléhavostí klade otázka nikoli jak věci *jsou*, ale jak *vznikají*. Nejen lidé a jejich společnosti, ale najednou i celý vesmír a každá jeho součást mají své dějiny. A stejně tak jako charakter společnosti a její možnosti jsou určovány její minulostí (= minulým *děním*), tak i charakter vesmíru spočívá nikoli pouze ve stavech, ale mnohem více v událostech, které se odehrávaly. Nelze pochopit současný stav bez objasnění minulého dění, současné bytí je pouze jakýmsi čelem vlny procesů a

událostí, které se valí od velkého třesku k naší současnosti. Z tradičně pojatého bytí se stává prázdná abstrakce, o které lze říci téměř cokoli, ale která nám sama neobjasní skoro nic.

Hmota. Kategorie hmoty se zdá být dobrým příkladem filosofického suplování za přírodní vědy. Byla plná nejrůznějších určení (nebo jejich možností) v době, kdy nebyla žádná fyzika či chemie nebo kdy tyto vědy neměly ještě dostatek znalostí na to, aby samy mohly nabídnout nějakou sjednocující představu předmětného empiricky rozmanitého světa. Současná věda (zejména fyzika), která usiluje o jednotnou teorii a dosáhla v této oblasti dílčích úspěchů (Nobelova cena pro Salama a Weinberga), nabízí konkrétní naplnění dřívějších spekulativních určení (atomistická teorie a kvanta, základní fyzikální interakce a síly určující chod světa, pralátka a myšlenka falešného vakua) a samozřejmě současně tak odsouvá jiné, nenaplněné spekulace mezi historické památky poznávání světa. Dříve potenciálně bohatý pojem hmoty je aktuálně stále prázdnější a slouží maximálně jako zástupný výraz všude tam, kde si můžeme dovolit jistou vágnost a volnost vyjádření.

Prostor a čas. Tyto kategorie jsou typickou ukázkou postupného překonávání substančního modelu relačním pojetím. Současně však i dokumentují houževnatost představ svázaných se substančními koncepcemi. Dodnes vede fyzika velké pátrání po tzv. šipkách času, ve kterém vlastně nejde o nic jiného než najít fyzikální proces, který by byl doslovným ztělesněním plynutí času a konkrétním naplněním jedné ze substancí. Důsledné uplatnění relačního přístupu (v dějinách představované například pojetím Aristotela či Descarta), však dává možnost nahlédnout marnost tohoto pátrání uznáním, že každý systém má svůj vlastní časový průběh nebo přesněji, že každá událost je jakýmsi uzlíkem v souvislostech ostatních událostí a možnosti postupovat po uzlových bodech těchto souvislostí říkáme čas. Jednotlivé fyzikální procesy mohou být v tomto případě pouze znázorněním našich představ o čase a jeho plynutí, nikoli však časem samotným a měření času vždy bude porovnáváním jednoho dění druhým, kdy si je třeba uvědomit, že ne vždy toto srovnání bude smysluplné nebo informačně plnohodnotné. Je-li relační model zcela přirozeně přijímán v případě prostoru (vlastnosti prostoru závisejí na materiálních těles, jejich hmotnosti), není důvod nepřiznat i času, že je plně určen procesy a že jeho průběh se může v jednotlivých systémech i podstatně lišit, což znamená, že neexistuje univerzální čas ve smyslu měřítka použitelného pro odměřování událostí všech typů, jak stáří vesmíru, tak

evolučních dějů živých systémů nebo společenských procesů či psychologického prožitku a problematické to je i v rámci jednotlivých úrovní (srovnávání mechanických pohybů s atomovými procesy, srovnávání fyzikálních dějů, které *nikdy* nebyly současné – inflační procesy v počátečních fázích vývoje vesmíru a mechanický pohyb planet atd).

Opouštění kategorií bytí a hmota a rozpouštění pojmů prostor a čas v relačních ontologických modelech vytváří prostor pro pojmy, které mají naději adekvátněji posloužit současným snahám o postžení dynamického světa propleteného hustou sítí souvislostí. Těmito kategoriemi se mohou stát pojmy *informace a systém*.

Pro zařazení pojmu informace do systému ontologie je nutné především rozlišit dva typy informace – *strukturní* a *sémantickou*. Pod *sémantickou* bychom rozuměli standardní význam – sdělení, zpráva, *strukturní* by pak znamenala uspořádanost (míru uspořádanosti) ve smyslu termodynamickém. Hranice mezi *strukturní* a *sémantickou* informací ovšem není příliš ostrá. Je to naopak více či méně plynulý přechod od stavu, kdy je *strukturní* informace totožná se samotným uspořádáním (jednodušších převážně anorganických) systémů, přes systémy jejichž složitost vyžaduje vyčlenění části vlastních prvků do subsystému, který je schopen se za vhodných podmínek rozvinout v kopii původního systému (organické systémy), až k takovým uskupením, které dokáží vytvářet vlastní kopie, aniž by samy zanikaly (*sémantické* modely). Pokud bychom přece jen chtěli najít ostřejší vymezení *sémantické* a *strukturní* informace, nabízí se právě rozlišení ve způsobu replikace. V případě *sémantické* informace vždy můžeme uvažovat o třech klíčových bodech: zdroji, přenosovém kanálu a příjemci a o možnosti vytvářet kopie, aniž by se ničil originál, protože k tvorbě kopií se používá výhradně látka a energie z okolí. U *strukturní* informace nám zůstává jenom zdroj a příjemce, funkci přenosového kanálu zde sehrává přímá reakce „účastníků“ informačního přenosu, což současně znamená, že *struktura-informace* často zaniká s jejím uplatněním, spotřebovává se. Čtenář může přečíst knihu, aniž by se z ní ztratilo jediné písmenko, ale jeden foton nemůže „přečíst“ stav druhého, aniž by se vzájemně neovlivnily, voda nemůže „přečíst“ stav krystalu, aniž by se z ní nestal roztok a krystal nezmezil (nerozpustné látky voda prostě „nepřečte“), pohlavní buňky pouze svým splynutím, tj. individuálním zánikem, dají vzniknout novému životu. Ve skutečnosti je to všechno složitější. Snad z každé struktury lze vytěžit informaci *sémantickou*. Krystal – jeho velikost, fyzikální charak-

teristiky, jsou dokladem způsobu vzniku, teplot a tlaků, kterými v minulosti prošel či z jakých se zrodil, tj. nese i informaci, která se skutečná dá přecíst (tentokrát již bez uvozovek, protože je to informace sémantická), pohlavní buňka je informací o rodičovském organismu a naopak čtenář může být jiný po přečtení knihy. Úzkou provázaností obou typů informací můžeme opět dokumentovat (pokud jde o filosofii) neodělitelnost „světa jaký je“ a „světa jak se k němu vztahujeme, či jak jej ovlivňujeme“.

Náčrt plánu kategoriální výbavy moderní (evoluční) ontologie s použitím nových či nově formulovaných pojmů *informace*, *systém*, *událost* a jejich souvislosti:

1. strukturní-informační
změny uspořádanosti, procesy uvnitř systému
2. dynamické
nesymetričnost vesmíru, vztahy systém – okolí
3. události a relace
 - koexistence a vztahy prvků → systémy → disipativní struktury
 - události (vstup, výstup systému) → koexistence a sled událostí → kauzalita (vazby systém – okolí) → zákonitost

↓

evoluce (obraz dynamického světa)

Dva typy ontologie a jejich perspektiva

Převážná část dějin evropského filosofického myšlení zná ontologii jako trvalou snahu o pochopení bytí světa, odhalení jeho řádu, podstaty a jeho základních atributů – pohybu, času a prostoru. Po dlouhou dobu se zdá, že je to jednotný proud myšlenek, který, i když je tvořen nejrůznějšími názory a vychází z různých postojů, je prostý roztržitostí do často protikladných a zcela nesourodých směrů lišících se i v podstatných rysech. I když je rozmanitost odpovědí v dějinách ontologie velmi bohatá, stejně jako v jiných disciplínách, jednotícím momentem je společný záměr: postžení bytí jako řádu světa. Z tohoto hlediska dochází k zásadnímu zlomu na přelomu 19. a 20. století, kdy se objevují typy ontologie zajímaví se převážně či výhradně o bytí člověka nebo ze specificky ur-

čené lidské existence vycházejí. Dosavadní ontologie ve své snaze prohlédnout podstatu světa zcela přirozeně spojovaná s poznatky přírodních věd dostává konkurenci v podobě úvah, které vědecké poznání lhostejně pomíjejí nebo se mu dokonce programově vyhýbají a stavějí své argumenty na lidských prožitcích a evidencích individuálního vědomí.

Objevuje se tak rozkol mezi scientisticky orientovanými úvahami, které byly tradičně velmi úzce propojeny zejména s fyzikálními poznatky, a antropologicky směřovaným promýšlením světa vedeného z výlučných pozic lidského bytí. Když si ovšem blíže všimneme příčin a zdrojů tohoto rozdělení, zjistíme, že nejde o náhlou událost podnícenou zcela náhodným rozhodnutím nějakého filosofa. Rozpor mezi scientisticky a antropologicky orientovanými ontologickými koncepcemi vychází především ze dvou různých pojetí času tak, jak se postupně v dějinách zformulovala.

Velmi záhy se vedle snah pochopit čas jako přírodní děj, typicky jako tok a plynutí neurčitého média, které je zprostředkované lidským smyslem v podobě pohybu materiálních věcí, formuluje problém prožívání času a jeho tři základních modů – minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Otázka ontologického statusu času, která je v pojetí času jako přírodního děje pouze naznačena, se plně ukazuje v úvahách o způsobu existence jeho modů. Jak existuje minulost, která již není? Jak může být budoucnost, když ještě není? Co je vlastně přítomnost, která tvoří mizivou hranici mezi nimi? Obdoba těchto otázek provází úvahu o prožitku času filosofy od Aristotela po současnost, aniž by byla kýmkoli z nich zodpovězena uspokojivě pro zbylou většinu. Všichni se však přesto shodnou v jednom bodě, a tím je zvláštní ontologické postavení času – čas je bytí, které neustále zaniká nebo ještě ostřeji, čas je bytí, které není.

V podstatě není sporu o tom, že čas je nějakým způsobem velmi úzce spojen s pohybem. Řada filosofů se však s touto jednoduchou zkratkou nespokojuje a tvrdí, že čas není na pohyb redukovatelný a hledají dál. Fyzikální svět však nic lepšího než pohyb a procesy nenabízí, a tak se tito hledači musí obrátit se svým pátráním do zcela jiné oblasti – do sféry lidského ducha, prožívání a pocitů. Obě dvě cesty se od sebe velmi rychle vzdalují. Fyzika, vrcholící ve své klasické podobě u Newtona a vládnucí až do konce 19. Století, čas nakonec zcela ignoruje a formulované fyzikální zákony ovládající novověkou vědu jsou dokonale invariantní vůči času. Svět podle klasické fyziky je tak statický a pro fyzikální zákony neexistuje žádná minulost a přítomnost. Stačí změnit znaménko u jedné veličiny

a vše se dá spočítat oběma směry, neexistuje žádná překážka. S tímto postojem ostře kontrastuje prostá lidská zkušenost, že nelze žít oběma směry, ale pouze nezvratitelně, doslova osudově, od minulosti k budoucnosti. Svět této lidské zkušenost je – narozdíl od toho, co představují klasické fyzikální zákony – nevratný a jednosměrný. Čas v lidském světě není pouhou veličinou, u níž lze libovolně měnit znaménko, ale je základním a určujícím momentem lidské existence. Uvědomění si své časové omezenosti, vykreslení ostrého rozporu mezi svobodným pohybem v prostoru všemi směry a otrockým vlečením v časovém toku neúprosně jedním směrem ke smrti se stává základní dimenzí pro odlišný typ ontologie distancující se od přírodních věd, které čas zametly pod koberec.

Jedním z určujících rysů tohoto rozporného vztahu je determinismus. Novověká věda vykreslující kvantifikovatelný obraz světa a budující na časově invariantních fyzikálních zákonech je přesvědčena o možnosti spočítat budoucí vývoj vesmíru do nejmenších detailů. Současně však lidský osud i dějiny společnosti zůstávají stále neodhadnutelné, a tak se zdá samozřejmé, že je třeba je zkoumat zcela odlišnými prostředky, než které nabízí přírodní věda. Mezi scientistickým a antropologickým obrazem světa není patrné žádné pojítko a není proto divu, že například diskuse o čase mezi Einsteinem a Bergsonem končí naprostým nepochopením na obou stranách.

Výsledkem je tak situace, kdy dva tábory filosofů a vědců mluví o tomtéž – o čase, ale zdá se, že používají naprosto odlišný jazyk, vycházejí z jiných předpokladů a jimi vytvořené obrazy světa se podstatně odlišují. Na jedné straně je tu obraz vědy, kde je vše spočítatelné, vyjádřitelné formou zákonů, determinismus je zde ústředním bodem – vše je podle známých zákonů předpověditelné a čas není problém – vše lze spočítat směrem do minulosti i do budoucnosti, dokonce lze říci, že v tomto smyslu čas vůbec není. Proti tomu stojí obraz, ve kterém čas hraje ústřední roli, protože hlavní motivem je lidská existence, která je prostřednictvím času definována. Uvědomění si konečnosti, neodhadnutelnost vlastní budoucnosti, nespočítatelnost osudu, vedou k přesvědčení, že čas má zcela zvláštní ontologický statut, kterému je třeba podříditi vše ostatní.

S rozvojem přírodní vědy v druhé polovině 19. století se však stále častěji objevuje myšlenka nevratnosti a jednosměrnosti přírodních procesů i ve fyzice. Spolu s pochybnostmi o jedinečnosti deterministického pojetí světa se tak i ve fyzikálních vědách zakládá možnost takového pojetí problému času, které má mnohem blíže i k běžné lidské zkušenosti. Tato možnost se stává ještě zřetelnější

od šedesátých letech 20. století, kdy se ukázalo, že ani klasická dynamika, doposud nezpochybněný představitel determinismu, může nabídnout v podstatě pouze pravděpodobností popisy procesů reálného světa. Z teorie chaosu se stává velmi rychle se rozvíjející odvětví přírodní vědy a matematiky a ukazuje se, že dosavadní přesvědčení o spočitatelnosti některých procesů do minulosti i budoucnosti bylo výsledkem zjednodušujícího pohledu. Domyšleno do důsledků – výsledkem tohoto zjednodušení bylo i přesvědčení o jednoznačnosti fyzikálních zákonů a o možnosti jednoznačných předpovědí některých dějů do libovolně vzdálené budoucnosti. S teorií chaosu se ukazuje, že takováto předpověď je principiálně nemožná a fyzikální děje se tak stávají – co se týká jejich budoucího průběhu – podobně nejisté a pravděpodobné jako například lidský život.

Nevratnost, jednosměrnost a pravděpodobnost tak již nadále nemusí znamenat předěl mezi chápáním času v antropologických úvahách na jedné straně a v přírodních vědách na straně druhé. Marné hledání fyzikálního procesu, který by „ztělesnil“ čas, jež ovládalo mnohé fyziky po desítky let, a mýtizace času ve fenomenologických a existenciálních filosofích zejména během posledního století může zůstat minulostí i se svým vzájemným nepochopením a protikladností. V nově pojaté ontologii je možné mluvit pouze o nevratných procesech, jedinečných událostech, pravděpodobném vývoji, jasné minulosti a nejasné budoucnosti a v podstatě může být lhostejno, zda se jedná o jednoduchý dynamický systém nebo část životní dráhy člověka.